

فرآیندی برای تدوین مرامنامه اخلاقی پژوهش اینترنتی مبتنی بر روش اقدام‌پژوهی

دکتر علیرضا ثقه‌الاسلامی*

پژوهشکده جامعه و اطلاعات، پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک)

(تاریخ دریافت: ۹۶/۶/۴، تاریخ پذیرش: ۹۶/۸/۶)

چکیده

زمینه: اخلاق پژوهش اینترنتی زیرمجموعه‌ای از اخلاق کاربردی است که هدف آن بررسی، ارائه و به‌کارگیری رهنمودها و کدهای اخلاقی برای هدایت فعالیت‌های پژوهشی در فضای مجازی است. تدوین این مرامنامه مبتنی بر دو روش پژوهشی اسنادی و اقدام‌پژوهی است. فرآیند اقدام‌پژوهی در چهار مرحله تحقق می‌یابد: (۱) تشخیص، (۲) برنامه‌آقدام، (۳) انجام اقدام و (۴) ارزیابی اقدام. مرحله تشخیص مسائل اخلاقی برای تنظیم پیش‌نویس کدهای اخلاقی مبتنی بر روشی اسنادی است. در این چارچوب با گردآوری منشورها و مرامنامه‌های اخلاقی متعدد و قابل اطمینان، مهمترین مسائل اخلاقی در پژوهش‌های اینترنتی استخراج، و کدهای اخلاقی مرتبط صورتبندی و به عنوان پیش‌نویس مرامنامه در کارگروهی تخصصی مورد ارزیابی نقادانه قرار می‌گیرد و برای انجام اقدام به سازمان مربوطه ارسال می‌شود.

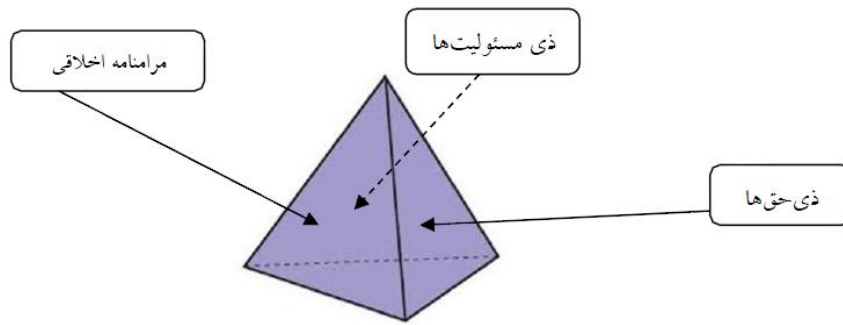
نتیجه‌گیری: هدف از تدوین این مرامنامه، معرفی فرآیندی گام به گام برای تدوین مرامنامه اخلاق پژوهش اینترنتی و ارائه کدهایی اخلاقی به‌منظور هدایت و سازمان‌دهی اخلاقی فعالیت‌های پژوهشی محققان در فضای مجازی است. مرامنامه اخلاق پژوهش اینترنتی به عنوان متممی بر منشور و موازین اخلاق پژوهش وزارت عتف در ۹ فصل و ۱۵ بند در چارچوب اصول و موازین اخلاق پژوهش آن وزارتخانه تهیه و تنظیم شده است.

کلیدواژه‌گان: اخلاق پژوهش، اخلاق پژوهش اینترنتی، مرامنامه اخلاقی، سوژه پژوهیدنی، کد اخلاقی.

سرآغاز

فعالیت‌های تحقیقاتی اشاره دارد که در آن از اینترنت و امکانات آن به عنوان ابزار پژوهش استفاده می‌شود و یا اینکه از اینترنت به عنوان محیط پژوهش برای جمع‌آوری داده‌ها و بررسی فعالیت‌های مورد پژوهش در محیط مجازی استفاده می‌گردد (۱). کدها یا رهنمودهای اخلاقی در پژوهش‌های اینترنتی در قالب منشوری اخلاقی^۲ صورتبندی می‌شوند. منشور اخلاق پژوهش در فضای مجازی یا منشور اخلاق پژوهش اینترنتی دست‌کم شامل سه اصطلاح کلیدی ذیل است: منشور اخلاقی: دربردارنده کدهایی اخلاقی است که بازتاب‌دهنده حساسیت‌ها و ملاحظات اخلاقی یک سازمان یا یک حرفه در موقعیت‌های مختلف و متنوع ذینفعان آن است. منشور اخلاقی ابعاد گسترده‌تری نسبت به مرامنامه یا کدهای اخلاقی دارد؛ مرامنامه اخلاقی^۳ در واقع یک منشور تک‌وجهی است، آنچنان که اگر دو وجه دیگر (یعنی ذی‌حق‌ها و ذی‌مسئولیت‌ها) به آن افزوده شود به یک

در پژوهش‌های اینترنتی، اینترنت می‌تواند به عنوان پدیده، ابزار و هم‌چنین محیطی (یا زمینه‌ای) اجتماعی برای فعالیت‌های پژوهشی در نظر گرفته شود. در اینجا اصطلاح اینترنت به‌مثابه چتری فناوری‌ها، ابزارها، ظرفیت‌ها، کاربردها، و فضاهای اجتماعی گسترده در فضای مجازی را پوشش می‌دهد. انجام فعالیت‌های پژوهشی در این گستره، مسائل اخلاقی متنوعی را به‌دنبال دارد که بررسی ملاحظات اخلاقی توسعه‌یافته‌ای را برای این پژوهش‌ها ضروری می‌نماید. اخلاق پژوهش^۱ در فضای مجازی یا اخلاق پژوهش اینترنتی^۲ زیرمجموعه‌ای از اخلاق کاربردی است که به عنوان یک حوزه مطالعات میان‌رشته‌ای، رشته‌های علمی و تخصصی متعددی را در بر می‌گیرد. هدف آن بررسی، ارائه و به‌کارگیری رهنمودها و کدهای اخلاقی^۳ برای انجام فعالیت‌های پژوهشی، به ویژه با تمرکز بر سوژه‌های انسانی در پژوهش‌های اینترنتی است. پژوهش در فضای مجازی یا پژوهش اینترنتی به نوعی از

نگاره ۱: وجوه مختلف منشور اخلاقی (۲)

مورد تحقیق، استفاده از اسناد و مدارکی را می‌طلبید که در زمینه‌ای خاص باید مآخذیابی گردد (۷). مبتنی بر این روش، با گردآوری منشورها و مرامنامه‌های اخلاقی متعدد و قابل اطمینان، مهمترین مسائل اخلاقی در پژوهش‌های اینترنتی استخراج، و کدهای اخلاقی مرتبط، صورتبندی و به عنوان پیش‌نویس مرامنامه اخلاق پژوهش اینترنتی تدوین می‌گردد. در ادامه، این پیش‌نویس در کارگروهی تخصصی مورد ارزیابی نقدانه قرار می‌گیرد و برای انجام اقدام به سازمان مربوطه ارسال می‌شود. در گام انجام اقدام، نسخه پیشنهادی برای اجرا به سازمان ذینفع ارائه می‌شود تا امکان ارزیابی و دیده‌بانی اخلاقی در چارچوب مرامنامه فراهم گردد. و در گام ارزیابی اقدام، ممیزی‌های اخلاقی در چارچوب اصول و موازین اخلاقی مرامنامه و به‌منظور ارزیابی رفتارهای اخلاقی بررسی می‌شود (۸ و ۹). لازم به یادآوری است که این مقاله، گزارشی از تحقق دو گام نخستین فرآیند اقدام پژوهی مذکور (گام‌های تشخیص و برنامه اقدام) است.

فرآیند تدوین مرامنامه اخلاق پژوهش اینترنتی

در جهت بسط و گسترش اخلاق پژوهش، کمیته‌ای با همین عنوان در مرکز برنامه‌ریزی و سیاستگذاری پژوهشی ذیل معاونت پژوهش و فناوری وزارت عتف تشکیل شد و هدف خود را تدوین منشور و موازین اخلاق پژوهش معرفی کرد. این منشور، با هدف پیشگیری از بروز تخلفات پژوهشی آگاهانه یا ناآگاهانه توسط این کمیته در جلسات متعدد و بر اساس تجربه‌ها و واقعیت‌های موجود و نیز منابع در دسترس تدوین گردید. این سند دارای دو بخش «منشور اخلاق پژوهش» و «موازین اخلاق پژوهش» است: منشور اخلاق پژوهش شامل مهم‌ترین اصول اخلاق پژوهش در هشت بند تهیه و تنظیم شده است، و موازین اخلاق پژوهش شامل موازین اصلی و توصیه‌هایی تفصیلی در جهت تحقق اصول منشور اخلاق پژوهش می‌باشد که ذیل نه فصل گردآوری شده است (۴). در این مقاله، فرآیند تدوین مرامنامه اخلاق پژوهش اینترنتی در چارچوب اصول و موازین اخلاقی مندرج در منشور اخلاق پژوهش وزارت عتف تحقق می‌یابد و شامل پنج مرحله زیر است (۱۰):

مرامنامه اخلاق پژوهش: نظام‌نامه یا تمهیدنامه‌ای است که حدود اخلاقی اجزای پژوهش را ترسیم می‌کند. اصولاً رعایت اخلاق پژوهش تنها به پژوهشگران برنمی‌گردد، بلکه بخش مهمی مناسبات اخلاقی در فعالیت‌های پژوهشی متوجه سازمان‌های پژوهشی و یا متولیان امر پژوهش است که می‌توان از آن به عنوان اصول اخلاقی سازمان‌های پژوهشی یاد کرد (۴).

مرامنامه اخلاق پژوهش اینترنتی: شامل اصول و موازین اخلاق پژوهش است که در رابطه با فعالیت‌های پژوهشی از طریق و یا در محیط اینترنت ضرورت می‌یابد (۱). این مرامنامه را می‌توان به عنوان نسخه متممی از مرامنامه یا منشور اخلاق پژوهش در هر سازمان آموزشی و پژوهشی تلقی کرد. از این رو، در صورتی که سازمانی برخوردار از منشور اخلاق پژوهش باشد، شایسته است به‌منظور اتخاذ رویه‌ای واحد و منسجم در تحقق ارزش‌ها و اصول اخلاقی، ترویج کدها و موازین اخلاقی و در نهایت تصمیم‌گیری‌های اخلاقی مناسب، تهیه مرامنامه اخلاق پژوهش اینترنتی را ذیل اصول و موازین منشور اخلاق پژوهش مدنظر قرار دهد.

از اواخر دهه ۹۰ میلادی، انجمن‌ها و نهادهای رسمی و متعددی به منظور معرفی و شناخت مسائل و چالش‌های اخلاقی در پژوهش‌های اینترنتی شکل گرفتند. از این میان می‌توان به فعالیت‌ها و برنامه‌های سه نهاد مهم و رسمی انجمن آمریکایی پیشرفت علم^۶، کمیسیون اروپایی ناظر بر فناوری‌های جامعه اطلاعاتی، و انجمن پژوهشگران اینترنتی^۷ اشاره کرد (۵ و ۶).

این مقاله به دنبال معرفی فرآیند گام به گام تدوین مرامنامه‌ای اخلاقی در حوزه پژوهش‌های اینترنتی است. تدوین این مرامنامه مبتنی بر دو روش پژوهشی اسنادی و اقدام پژوهی است. فرآیند اقدام پژوهی در چهار مرحله تحقق می‌یابد: (۱) تشخیص، (۲) برنامه اقدام، (۳) انجام اقدام و (۴) ارزیابی اقدام. مرحله تشخیص مسائل اخلاقی و همچنین برنامه اقدام برای تنظیم پیش‌نویس کدهای اخلاقی مبتنی بر روشی اسنادی است. در این روش با استناد به مدارک و اسناد پیشین، به بررسی و تحقیق درباره پدیده‌های موجود پرداخته می‌شود؛ به‌نحوی که محقق درصدد شناسایی تحقیقات قبلی درباره موضوع پژوهش بوده و یا آنکه موضوع

به کار گرفت. برخی صاحب نظران، به دو دلیل به کارگیری اصول اخلاقی را نسبت به نظریه‌های اخلاقی مقدم می‌شمارند؛ اول اینکه درک و کاربرد اصول معمولاً آسان‌تر از نظریه‌های اخلاقی است، چرا که به اندازه نظریه‌ها انتزاعی یا پیچیده نیستند، و دوم اینکه بسیاری از اصول اخلاقی از تأیید و حمایت گسترده نظری و شهود اخلاقی نزد عموم برخوردارند (۱۳). در تدوین این مرامنامه، تحلیل، استدلال، تبیین و ارزیابی رفتارهای اخلاقی در پژوهش‌های اینترنتی ذیل راهبرد دوم فراهم آمده است. مطابق این راهبرد باید فهرستی از اصول اخلاقی عام و کلی تهیه کرد و آنگاه با توجه به این اصول، هر مسئله اخلاقی را مورد ارزیابی قرار داد.

تهیه کدهای اخلاقی و تدوین مرامنامه اخلاق پژوهش اینترنتی: کدها و موازین اخلاق پژوهش، تبلور حساسیت‌های اخلاقی در تحقق مطلوب فرآیند پژوهش است. مرامنامه اخلاق پژوهش دربردارنده کدهای اخلاق پژوهش است؛ از مهم‌ترین خصوصیات مطرح در مرامنامه‌های اخلاقی، انسجام ارزشی و هنجاری، سازگاری در کدهای کلی اخلاقی، و نظام‌مند بودن آنهاست. در تدوین این مرامنامه، صرفاً بر فعالیت‌های پژوهشی محققان اینترنتی در تعامل با سوژه‌های انسانی پژوهیدنی در فضای مجازی تمرکز شده است.

تدوین کدهای اخلاق پژوهش اینترنتی

این مرامنامه در قالب یک متمم در ۹ فصل و ۱۵ بند در چارچوب اصول هشت‌گانه منشور اخلاق پژوهش و ذیل فصل‌های نه‌گانه (شامل ۴۴ بند) موازین اخلاق پژوهش وزارت عتف (۴) به شرح ذیل تهیه و تنظیم شده است (۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۱):

فصل اول) صلاحیت تخصصی:

۱) آشنایی با روش‌های و ابزارهای متناسب با پژوهش‌های اینترنتی: پژوهشگر اینترنتی باید با روش‌ها و ابزارهای مناسب با فضای مجازی و محیط اینترنت و متناسب با پژوهش‌های اینترنتی برای گردآوری داده‌های معتبر و تحلیل آنها آشنایی و مهارت لازم را داشته باشد.

فصل دوم) انتخاب موضوع پژوهش:

۲) استفاده بهینه از منابع و امکانات اینترنتی: پژوهشگر اینترنتی برای پیش‌برد فعالیت‌های پژوهشی خود باید دلایل موجهی برای استفاده از اینترنت به عنوان ابزار پژوهش یا محیط پژوهش ارائه کند.

فصل سوم) ویژگی‌های فردی پژوهشگر:

۳) امانت‌داری: پژوهشگر باید از تمامی منابع و ابزارهایی که برای انجام پژوهش اینترنتی در اختیار دارد، به‌نحوه آگاهانه و مناسب استفاده نماید و همچنین حق مالکیت معنوی در برخورداری از هر نوع اطلاعات در محیط‌های مختلف فضای مجازی (سایت‌ها، وبلاگ‌ها، فروم‌های مجازی، پروفایل‌های شبکه‌های اجتماعی، ...) را رعایت کند.

۴) دقت در تدوین گزارش پژوهش: با توجه به توسعه مفهومی سوژه‌های پژوهیدنی در پژوهش‌های اینترنتی که امکان ردیابی و

۱) شناسایی موضوعات و مسائل مطرح در اخلاق پژوهش اینترنتی: از آنجا که مسائل و موضوعات اخلاقی در روابط اختیاری انسان‌ها شکل می‌گیرد، در اخلاق پژوهش نیز این مسائل و موضوعات حول روابط پژوهشگران و سوژه‌های پژوهیدنی یا آزمودنی‌ها (اعم از سوژه‌های انسانی و غیرانسانی) تجلی می‌یابد. اما در اخلاق پژوهش اینترنتی، عمده‌تاً این روابط میان پژوهشگران و سوژه‌های پژوهیدنی انسانی شکل می‌گیرد. در پژوهش‌های اینترنتی، سوژه‌های انسانی توسعه‌ای مفهومی یافته و بر همین اساس ملاحظات اخلاقی گسترده‌تری را طلب می‌کند (۱۱).

۲) شناسایی دست‌اندرکاران مشمول کدهای اخلاق پژوهش اینترنتی: به‌طور کلی، کدها و موازین اخلاقی مندرج در منشورهای اخلاق پژوهش می‌تواند ناظر به تمامی فاعل‌های انتخابگر مطرح در فرآیند انجام پژوهش باشد. این فاعل‌های انتخابگر می‌تواند شامل پژوهشگران، سوژه‌های پژوهیدنی یا آزمودنی، سفارش‌دهندگان پژوهش، مخاطبان پژوهش، و بسیاری دیگر باشد. در این مرحله از تدوین مرامنامه باید دست‌اندرکاران فرآیند انجام پژوهش دسته‌بندی و متمایز شوند، به‌طوری که با توجه به نوع فعالیت ایشان در فرآیند پژوهش، کدها و موازین اخلاقی متناظر با آن فعالیت ذیل اصول اخلاقی مناسب (در مرحله چهارم) تهیه گردد. کدهای این مرامنامه با تمرکز بر سوژه‌های انسانی پژوهیدنی در فضای مجازی گردآوری شده است (۱۲).

۳) شناسایی و دسته‌بندی مجدد موضوعات اخلاق پژوهش اینترنتی ذیل دست‌اندرکاران فرآیند پژوهش: فرآیند پژوهش درگیر دست‌اندرکاران متعددی است که برای هر دسته از آنان باید با توجه به نوع فعالیت ایشان در فرآیند پژوهش، کدهای اخلاقی متناظر با آن فعالیت به‌نحوی مقتضی تهیه و تنظیم شود. حال در این مرحله، پس از شناسایی هر دسته از فاعل‌های انتخابگر مطرح در فرآیند پژوهش لازم است به مرحله اول بازگشته و مسائل اخلاقی مرتبط در پژوهش‌های اینترنتی را ذیل هر دسته از این دست‌اندرکاران مجدداً صورت‌بندی کنیم.

۴) شناسایی اصول اخلاق پژوهش اینترنتی یا معرفی نظریه‌های اخلاقی: به‌طور کلی، برای تهیه و تنظیم موازین یا کدها در مرامنامه‌های اخلاق پژوهش می‌توان از دو راهبرد به‌کارگیری نظریه‌های اخلاقی، به‌کارگیری اصول اخلاقی، یا بهره‌مندی از هر دو استفاده کرد. نظریه‌ها و اصول اخلاقی دربردارنده نظریه‌های متعارف و اصول اخلاقی مشترک هستند. این نظریه‌ها و اصول اخلاقی، چارچوب‌های نظری مناسبی را برای تحلیل، استدلال، تبیین و ارزیابی رفتار اخلاقی مقتضی فراهم می‌کنند. آنها پاسخی سراسر در برابر تعارض‌ها یا معماهای اخلاقی ارائه نمی‌کنند، بلکه برای تصمیم‌گیری‌های اخلاقی، مهارت‌های تحلیلی و استدلالی لازم را برای محققان مهیا می‌کنند. در راهبرد اول، نظریه‌های اخلاقی به‌مثابه چارچوبی برای نظم‌بخشی و تبیین شواهد و رفتارهای اخلاقی به‌کار گرفته می‌شوند و تصمیم‌گیری‌های اخلاقی ذیل این نظریه‌ها اتخاذ می‌گردد. در راهبرد دوم، اصول اخلاقی را نیز می‌توان برای تجزیه و تحلیل و بررسی مسائل، چالش‌ها و تصمیم‌گیری‌های اخلاقی

برقراری پیوند میان داده‌ها و آزمودنی‌های انسانی را تسهیل کرده است، پژوهشگر باید به‌هنگام گزارش نتایج پژوهش توجه داشته باشد:

- نگارش و گزارش پژوهش نباید به‌گونه‌ای باشد که با نقض محرمانگی یا گمنامی سوژه‌های پژوهیدنی در فضای مجازی، کسی یا گروهی متحمل آسیب یا ضرری شود.

- نگارش و گزارش پژوهش باید به‌گونه‌ای باشد که حقوق مالکیت معنوی متعلق به آزمودنی‌ها در پژوهش اینترنتی تأمین شود.

- از آنجا که پژوهش اینترنتی امکان تحقیقات و دسترسی به سوژه‌های پژوهیدنی یا آزمودنی‌های انسانی را فراتر از مرزهای جغرافیایی میسر کرده است، گزارش پژوهش، باید در چارچوب قوانین، سیاست‌ها و مقررات مرتبط (محلی، ملی و بین‌المللی) به پژوهش مورد نظر باشد.

فصل چهارم) تعهد و مسئولیت نسبت به ذینفعان:

۵) رعایت منافع ذینفعان در تمام مراحل پژوهش: پژوهشگر در تعریف، اجرا و همچنین گزارش پژوهش نسبت به منافع ذینفعان خصوصاً آزمودنی‌های انسانی مسئول است و برای تضمین این منافع باید تمام تلاش خود را به‌کار گیرد.

- به‌خاطر توسعه پیوسته فناوری‌های اطلاعاتی و ارتباطی و با توجه به عدم قطعیت در پیش‌بینی تمامی مخاطرات در پژوهش‌های اینترنتی، پژوهشگر باید آسیب‌ها و زبان‌های محتمل در این گونه پژوهش‌ها را (از قبیل اختلال در کسب رضایت آگاهانه، نقض محرمانگی و گمنامی، نقض حریم خصوصی، و مواردی از این دست) به اطلاع ذینفعان برساند.

فصل پنجم) حقوق سوژه‌های پژوهیدنی:

۶) معرفی مناسب^۸: از آنجا که پژوهش‌های اینترنتی عمدتاً مبتنی بر عدم ارتباط چهره به چهره میان پژوهشگر و آزمودنی‌های انسانی است، پژوهشگر باید در محیط پژوهشی مفروض ابتدا خود را معرفی کرده و سپس اطلاعات پژوهشی مقتضی را به آزمودنی‌ها و مشارکت‌کنندگان در پژوهش ارائه نماید.

- گاهی اوقات پژوهشگر برای انجام فعالیت پژوهشی خود نیاز دارد که بدون معرفی خود به عنوان پژوهشگر و صرفاً در مقام یک عضو عادی در گروه اجتماعی آنلاین به عضویت درآید؛ در اینجا افزون بر این که عضویت وی نباید منجر به آسیب و زبان آزمودنی‌ها شود، پژوهشگر باید از هیئت اخلاق پژوهش ناظر بر فعالیت پژوهشی خود، رضایت مقتضی را کسب کند.

۷) روشنگری آغازین^۹: اگر چه در پژوهش‌های اینترنتی، پژوهشگر به‌خاطر توسعه پیوسته فناوری‌های اطلاعاتی و ارتباطی ضرورتاً نمی‌تواند به پیش‌بینی تمامی مخاطرات محتمل بپردازد که آزمودنی‌ها را تهدید می‌کند، اما وی باید با آگاهی از قابل‌پیش‌بینی‌ترین مخاطرات، آزمودنی‌های خود را تا حد امکان مطلع نماید.

۸) رضایت آگاهانه و آزادانه^{۱۰}: آزمودنی‌ها باید به‌صورت داوطلبانه و با آگاهی از مخاطرات و منافع پژوهش اقدام به مشارکت نمایند. معمولاً کسب رضایت آگاهانه از مشارکت‌کنندگان مشروط به مواردی است از قبیل توضیح محقق درباره اهداف پژوهش، روش‌های مورد استفاده، شیوه و گستره استفاده از داده‌های پژوهش، نتایج محتمل پژوهش، و

همچنین مخاطرات یا آسیب‌هایی که ممکن است مشارکت‌کنندگان در طی انجام پژوهش با آنها مواجه شوند. بر این اساس:

- در پژوهش‌های اینترنتی پژوهشگر باید با ارائه اطلاعات مقتضی درباره هدف، روش‌ها، مخاطرات، و پیامدهای محتمل در فرآیند پژوهش، رضایت آگاهانه و آزادانه آزمودنی‌های خود را احراز نماید.

- در صورتی که بنا به دلایلی همچون کسب اطلاعات حساس (همچون اطلاعات پزشکی، روانی، جنسی، و مواردی از این نوع)، احراز رضایت آگاهانه آزمودنی‌ها امکان‌پذیر نباشد، پژوهشگر باید افزون بر تضمین امنیت اطلاعات، آسیب نرساندن و حفظ گمنامی یا محرمانگی آزمودنی‌ها در فرآیند پژوهش، رضایت هیئت اخلاق پژوهش ناظر بر فعالیت پژوهشی خود را نیز کسب کند.

- کسب رضایت آگاهانه در پژوهش‌های اینترنتی ممکن است به‌خاطر عدم ارتباط چهره به چهره میان پژوهشگر و آزمودنی‌ها مسئله‌ساز شود، به‌نحوی که پژوهشگر باید از تمامی توضیحات مناسب و امکانات فنی لازم (همچون سامانه دریافت کد ملی آزمودنی و شناسایی سن قانونی یا جنسیت وی، استفاده از صفحات متعدد وب برای تبیین ابعاد پژوهش و درج گزینه «موافقم» برای آزمودنی، دریافت امضاء دیجیتالی آزمودنی و حتی کسب رضایت آگاهانه در محیطی آنلاین و ادامه پژوهش در محیط آنلاین، و مواردی از این نوع) برای کسب رضایت آگاهانه استفاده کند و از صحت احراز رضایت مذکور آگاهی یابد.

- در فرآیند پژوهش‌های اینترنتی، پژوهشگر باید در صورت تمایل نداشتن آزمودنی‌ها به مشارکت در پژوهش، شرایط لازم و مطمئن برای انصراف آنان از ادامه همکاری را فراهم کند و همچنین مشارکت‌کنندگان را از افشا نشدن اطلاعات ایشان مطمئن سازد.

- پژوهشگر اینترنتی باید آزمودنی‌های پژوهش را از این موضوع آگاه سازد که همیشه مخاطرات محتمل در انتقال اطلاعات آنلاین پیش‌بینی‌پذیر نیست و این مسئله می‌تواند گمنامی یا محرمانگی مشارکت‌کنندگان را تهدید کند.

- با توجه به مخاطرات پیش‌بینی‌نشده در پژوهش‌های اینترنتی، پژوهشگر از اطلاعاتی که با رضایت آزمودنی‌ها در پژوهشی استفاده کرده است نباید بدون آگاهی و کسب رضایت مجدد آنان در فعالیت‌هایی دیگر اعم از پژوهشی یا غیرپژوهشی استفاده نماید.

۹) حفظ حریم خصوصی^{۱۱} و محرمانگی^{۱۲}: پژوهشگر باید حفظ حریم خصوصی آزمودنی‌های خود را رعایت و تضمین نماید. نقض حریم خصوصی آزمودنی‌ها می‌تواند مخاطرات حضور آنان را در پژوهش را افزایش دهد. در پژوهش‌های اینترنتی، حفظ حریم خصوصی آزمودنی‌ها و مشارکت‌کنندگان ممکن است دشوار باشد، به‌طوری که پژوهشگران می‌توانند با جمع‌آوری داده‌ها از طریق منابعی هم‌چون پروفایل شبکه‌های اجتماعی، وبلاگ‌ها یا سایت‌هایی که اطلاعات افراد در آنها گردآوری شده است به مجموعه داده‌هایی دست یابند که حریم خصوصی آزمودنی‌ها را تهدید کرده و آنان را در معرض آسیب قرار دهد.

- برخی مشارکت‌کنندگان یا سوژه‌های آزمودنی در محیط اینترنت از قدرت و دانش لازم برای تشخیص و تمایز میان اطلاعات حریم

برای پنهان‌سازی و تأمین امنیت اطلاعات گردآوری شده آگاهی داشته و آنها را به کار گیرد.

- پژوهشگر باید به آزمودنی‌ها و مشارکت‌کنندگان در پژوهش‌های اینترنتی اطمینان دهد که تا حد امکان و با بهره‌مندی از روش‌ها و ابزارهای (سخت‌افزاری و نرم‌افزاری) روزآمد در جهت حفظ رازداری و گمنامی آزمودنی‌ها تلاش خواهد نمود.

(۱۱) بهروزی و ایمنی: با توجه به فقدان تعامل چهره به چهره میان پژوهشگر و آزمودنی‌های انسانی در بسیاری از پژوهش‌های اینترنتی، پژوهشگر باید در جهت حفظ سلامت و ایمنی مشارکت‌کنندگان در پژوهش تلاش نماید، به‌طوری که تمامی شرایط لازم برای بیشینه‌سازی منافع پژوهش و کمینه‌سازی آسیب‌ها و مخاطرات احتمالی را مد نظر قرار دهد.

- در پژوهش‌های با اطلاعات حساس، پژوهشگر باید برای بیشینه‌سازی منافع و کمینه‌سازی زیان‌ها و مخاطرات احتمالی نسبت به مشارکت‌کنندگان و آزمودنی‌های انسانی، میان پژوهش در فضای آنلاین و یا پژوهش در فضای آنلاین انتخاب مناسبی را داشته باشد.

- در فرآیند پژوهش‌های اینترنتی به‌خاطر فقدان تعامل مستقیم میان محقق و آزمودنی‌ها، پژوهشگر باید شرایط و تعهدات لازم را برای کمینه‌سازی زیان‌ها نسبت به افراد آسیب‌پذیر (از قبیل کودکان زیر سن قانونی، ناتوان‌های ذهنی، ناتوان‌ها یا کم‌توان‌های بدنی، و...) تأمین کند. - به‌منظور بیشینه‌سازی منافع و کمینه‌سازی زیان‌های احتمالی پژوهش، فرآیند احراز و تأیید رضایت آگاهانه و آزادانه در پژوهش‌های اینترنتی، به‌دلیل تعامل غیرمستقیم، نیازمند سازوکارهای اطمینان‌بخشی (از قبیل دریافت کد ملی آزمودنی و شناسایی سن قانونی و جنسیت وی، دریافت امضاء دیجیتالی آزمودنی، و مواردی از این نوع) است که پژوهشگر باید با این سازوکارها آشنایی داشته باشد.

فصل ششم) سوء رفتارهای پژوهشی:

(۱۲) سرقت علمی^{۱۴}: گسترش روزافزون پایگاه‌های اینترنتی و دسترسی آسان به انبوه منابع و پایگاه‌های اطلاعات علمی، زمینه غفلت پژوهشگران در استفاده ناشایست از این منابع آنلاین را مهیا می‌کند. از این رو، برخی پژوهشگران، آگاهانه یا ناآگاهانه با استفاده از منابع برگرفته از وبگاه‌ها، وبلاگ‌ها، پروفایل‌های افراد در شبکه‌های اجتماعی و بسیاری موارد دیگر و بدون توجه به استناد و ارجاع مناسب به منابع مذکور، مرتکب سرقت علمی می‌شوند.

- در پژوهش‌های اینترنتی، پژوهشگر باید در بهره‌برداری از منابع در فضای مجازی به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم، امانتداری علمی و استناد به این منابع را رعایت کند.

فصل هفتم) استناد:

(۱۳) ارجاع و استناد به منابع مورد استفاده: پژوهشگر باید در صورت استفاده و بهره‌برداری از هر گونه منابع دیداری، نوشتاری و شنیداری در فضای مجازی به‌طور مناسب و مقتضی به منابع مذکور استناد نماید.

خصوصی و اطلاعات حریم غیرخصوصی در این فضا آگاهی ندارند؛ از این رو، پژوهشگر باید با فرض نبود آگاهی آنان، اصل را بر حفظ حریم خصوصی ایشان قرار دهد.

- ورود پژوهشگر به محیط‌های آنلاینی که توسط کاربران آنان حریم خصوصی تلقی می‌شود، عملی ناخوشایند و غیرمسئولانه است؛ از این رو، پژوهشگر باید تلقی مشارکت‌کنندگان و آزمودنی‌ها را از حریم خصوصی در محیط‌های آنلاین، مبنای ملاحظات اخلاقی برای حفظ حریم خصوصی و محرمانگی ایشان در پژوهش‌های اینترنتی قرار دهد. - پژوهشگر باید از شرایط دسترسی به اجتماعات، اتاق‌های گفت‌وگو، گروه‌های مجازی، شبکه‌های اجتماعی و هر محیط آنلاینی که آزمودنی‌های پژوهش را از این محیط‌ها برمی‌گزیند، آگاهی لازم و کافی داشته باشد.

- پژوهشگر باید به مشارکت‌کنندگان در پژوهش‌های اینترنتی اطمینان دهد که تا حد امکان و با آگاهی از آخرین روش‌های پیش‌بینی‌شده، در جهت حفظ حریم خصوصی و محرمانگی آزمودنی‌ها تلاش می‌کند.

(۱۰) حفظ رازداری و گمنامی^{۱۳}: هنگامی که پژوهشگر برای پیش‌برد اهداف پژوهشی خود به برخی اطلاعات آزمودنی‌های انسانی دسترسی می‌یابد؛ اول آنکه از افشاء این اطلاعات باید اجتناب کند، دوم آنکه در فرآیند پژوهش (از آغاز تا انتشار نتایج) نباید راه و نشانه‌ای برای ردیابی و شناسایی آزمودنی‌های خود بر جای گذارد، و سوم آنکه گمنامی آزمودنی‌های انسانی را باید در تمامی مراحل پژوهش تضمین کند. در پژوهش‌های اینترنتی، این موضوعات اهمیتی مضاعف می‌یابد، چرا که با توجه به توسعه مفهومی سوزهای پژوهی، در این نوع پژوهش‌ها شناسایی آزمودنی‌های انسانی از طریق اطلاعات قابل ردیابی (از قبیل اطلاعات آموزشی، تراکنش‌های مالی، سوابق پزشکی یا قضایی و مواردی از این‌چنین که می‌تواند با پیوند دادن به اطلاعاتی نظیر نام، شماره تأمین اجتماعی، و مواردی دیگر، برای شناسایی هویت افراد استفاده شود) و با بهره‌مندی از امکانات و فناوری‌های اطلاعاتی و ارتباطی با سهولت بسیار بیشتری قابل انجام است.

- هدف از گمنامی اطلاعات پژوهشی حفظ رازداری و حمایت از ناشناس ماندن آزمودنی‌های انسانی است، بنابراین پژوهشگر باید اطلاعات گردآوری شده را به‌طور مناسبی حفاظت و حراست نماید.

- پژوهشگر باید در فرآیند پژوهش خود، اطلاعات گردآوری شده از آزمودنی‌های انسانی در محیط اینترنت را در نظر اول به عنوان اطلاعاتی محرمانه تلقی نماید و در جهت حفاظت و حراست از این اطلاعات اقدام کند.

- ردیابی و شناسایی اطلاعات شخصی آزمودنی‌ها در پژوهش‌های اینترنتی از طریق امکانات و فناوری‌های اطلاعاتی و ارتباطی نشان می‌دهد که پژوهشگر نباید صرفاً به پنهان‌سازی اطلاعات آزمودنی‌های انسانی از طریق روش‌های سنتی (مانند استفاده از اسم یا نام‌های مستعار، آدرس، شماره ملی، و مواردی از این نوع) اکتفاء کند، بلکه پژوهشگر باید از روش‌ها و ابزارهای (سخت‌افزاری و نرم‌افزاری) روزآمد

فصل هشتم) مالکیت معنوی و مسئولیت پژوهش انجام‌شده:

(۱۴) حق مالکیت داده‌ها^{۱۵}: در پژوهش‌های اینترنتی، حق مالکیت معنوی در قالب مفهوم حق مالکیت داده‌ها توسعه می‌یابد. از این رو، اطلاعات حاصل از پروفایل‌های کاربران در شبکه‌های اجتماعی، محتویات وبلاگ‌ها یا سایت‌ها و مواردی از این نوع، مفهوم حق مالکیت داده‌ها در فضای مجازی را متجلی می‌کند. بر این اساس، پژوهشگر باید حق مالکیت داده‌های آنلاین را به رسمیت شناخته و برای حفظ آن تلاش نماید.

– اگر داده‌های آنلاین به هر نحوی تحت حمایت قوانین کپی‌رایت قرار گرفته باشد، پژوهشگر باید خود را به شرایط استفاده، حفظ حق مالکیت، و استناد به محتوای مذکور ملزم کند.

– با توجه به توسعه سوژه‌های پژوهشی در پژوهش‌های اینترنتی، پژوهشگر باید با حفظ و احترام به حق مالکیت داده‌ها از آسیب رساندن یا سهل‌انگاری در مواجهه با آزمودنی‌های پژوهش اجتناب نماید.

فصل نهم) ضوابط انتشار:

(۱۵) عدم انتشار اطلاعات آزمودنی‌ها: از آنجا که در پژوهش‌های اینترنتی شرایط بازایی و دسترسی به اطلاعات شخصی قابل‌شناسایی مشارکت‌کنندگان در پژوهش با استفاده از امکانات نرم‌افزاری داده‌کاوی به سهولت امکان‌پذیر است، پژوهشگر باید در انتشار نتایج و دستاوردهای پژوهشی خود تلاش نماید با عدم افشاء این اطلاعات، حریم خصوصی، محرمانگی و گمنامی آزمودنی‌های پژوهش تهدید نگردد.

نتیجه‌گیری

تدوین این مرامنامه در چارچوب منشور و موازین اخلاق پژوهش وزارت علوم، تحقیقات و فناوری (۴) و مبتنی بر دو روش پژوهشی اسنادی و اقدام‌پژوهی تحقق می‌یابد. کارکرد اولیه این مرامنامه، کمک به پژوهشگران و هیئت‌های اخلاق پژوهش برای برنامه‌ریزی اخلاقی طرح‌های پژوهشی مرتبط با پژوهش‌های اینترنتی است و همچنین کمک به فرآیند ارزیابی و تصمیم‌گیری‌های اخلاقی برای چنین طرح‌هایی است. لازم به تأکید است که هدف از تدوین مرامنامه اخلاق پژوهش اینترنتی، ارائه و ابلاغ قواعدی ایستا برای بررسی ملاحظات اخلاقی در پژوهش‌های اینترنتی نیست؛ بلکه هدف، گردآوری و ارائه موازین و کدهایی پویا به منظور بررسی ملاحظات اخلاقی در موقعیت‌های متنوع پژوهش‌های اینترنتی است. تأکید بر موازین و کدهای اخلاق پویا بر این مبناست که فناوری‌های اطلاعاتی و ارتباطی و استفاده اجتماعی از آنها برای تحقق و پیش‌برد اهداف پژوهشی در گذر زمان به سرعت و پیوسته در حال تغییر و تحول است، آنچنان که این تغییرات و تحولات بیش از آنکه محققان اینترنتی را نیازمند قواعدی ایستا نماید، آنان را باید مجهز به موازین و کدهایی پویا کند تا در مواجهه با موقعیت‌های اخلاقی متنوع و متکثر در پژوهش‌های اینترنتی

از دانش و مهارت مناسب برای تجزیه و تحلیل و تصمیم‌گیری درباره این موقعیت‌های اخلاقی برخوردار باشند. لازم به یادآوری است که چنین مرامنامه‌هایی (یا بدون تضمین‌های حقوقی مناسب) از الزام‌هایی قطعی برخوردار نیستند، بلکه هدف عمده آنها ایجاد حساسیت اخلاقی و تقویت شهود اخلاقی پژوهشگران در مواجهه با چالش‌های اخلاقی مرتبط است.

سپاسگزاری

این مقاله از طرح پژوهشی نویسنده در پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک) استخراج شده است. برای این فرصت، از ریاست محترم آن مرکز سپاسگزاری می‌شود.

ملاحظه‌های اخلاقی

در مقاله حاضر اصل اخلاقی، با معرفی منابع مورد استفاده امانت‌داری علمی رعایت و حق معنوی مؤلفین آثار محترم شمرده شده است.

واژه نامه

1. Research ethics	اخلاق پژوهش
2. Internet Research Ethics: IRE	اخلاق پژوهش اینترنتی
3. Ethical codes	کدهای اخلاقی
4. Ethical charter	منشور اخلاقی
5. Ethical statement	مرامنامه اخلاقی
6. American Association for the Advancement of Science: AAAS	انجمن آمریکایی پیشرفت علم
7. Association of Internet Researchers: AoIR	انجمن پژوهشگران اینترنتی
8. Proper identification	معرفی مناسب
9. Clear outset	روشنگری آغازین
10. Free and informed consent	رضایت آگاهانه و آزادانه
11. Privacy	حریم خصوصی
12. Confidentiality	محرمانگی
13. Anonymity	گمنامی
14. Plagiarism	سرقت علمی
15. Data ownership right	حق مالکیت داده‌ها

References

- Buchanan EA, Zimmer M. (2016). Internet research ethics. In: The Stanford Encyclopedia of philosophy. Available at: <http://plato.stanford.edu/entries/ethics-internet-research/>. Accessed: 5 Sep. 2017.

14. AoIR Ethical Decision-Making and Internet Research. (2002). Recommendations from the AoIR ethics working committee (Version 1.0). Available at: <http://aoir.org/reports/ethics.pdf>. Accessed: 5 Sep. 2017.
15. AoIR Ethical Decision-Making and Internet Research. (2012). Recommendations from the AoIR ethics working committee (Version 2.0). Available at: <http://aoir.org/reports/ethics2.pdf>. Accessed: 5 Sep. 2017.
16. Ethics Guidelines for Internet Mediated Research. (2013). British psychological society. INF206/1.2013. Available at: www.bps.org.uk/publications/policyandguidelines/research-guidelines-policydocuments/researchguidelines-poli. Accessed: 5 Sep. 2017.
17. Ethical Guidelines for Internet Research. (2014). The Norwegian National Committees for Research Ethics: the The National Committee for Research Ethics in the Social Sciences and the Humanities (NESH). Available at: <https://www.etikkom.no/en/ethical-guidelines-for-research/ethical-guidelines-for-internet-research>. Accessed: 5 Sep. 2017.
18. General Research Ethics Board. (2008). Exemption policy: Research ethics review of projects involving digital data collection. Canada: Queen's University.
19. Frankel MS, Siang S. (1999). Ethical and legal aspects of human subjects research on the Internet. Available at: <http://www.aaas.org/sites/default/files/migrate/uploads/report2.pdf>. Accessed: 5 Sep. 2017.
20. IRB GUIDELINE X (2007). Guidelines for computer- and internet-based research involving human participants. Available at: <https://www.research.psu.edu/irb/policies/guideline-10>. Accessed: 5 Sep. 2017.
21. Shelley-Egan, C. (2015). Ethics assessment in different fields: internet research ethics. In: Stakeholders acting together on the ethical impact assessment of research and innovation (SATORI). Available at: <https://www.research.psu.edu/irb/policies/guideline-10>. Accessed: 5 Sep. 2017.
2. Mansouri A. (2015). Educational booklet of introduction to applied ethics: Business ethics. Tehran: Iranian Association of Ethics in Science and Technology Congress. Pp. 107-132. (In Persian)
3. Babran S, Khaniki H, Atāherian M. (2016). Code of professional ethics in media. Ethics in Science and Technology; 10(4): 7-16. (In Persian)
4. The Committee of Research Ethics in Ministry of Science, Research and Technology (2011). Charter and principles of research ethics (Manshour va Mavazin-e- Akhlagh-e- Pajouhesh) . Ahvāz: Shahid Chamrān University Publication. (In Persian)
5. Seghatoleslami A. (2011). The nature of ethical problems of research in cyberspace. Ethics in Science and Technology; 6(3): 44-57. (In Persian)
6. Seghatoleslami A. (2012). Introduction to virtual research ethics. In: Research ethics: foundations and problems. Javadi M. (ed.). Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies Publication. P. 171-250. (In Persian)
7. Saroukhani B. (2004). Research methods in social sciences. Vol. 1. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. Pp. 256-257. (In Persian)
8. Costello PJM. (2003). Action research. Translated by: Shadroo M (2015). Tehran: Agah Publication. Pp. 17-30. (In Persian)
9. McNiff J, Lomax P, Whitehead J. (1996). You and your action research project. Translated by: Ahanchiyan M (2012). Tehran: Roshd Publication. Pp. 25-49 & 135-151. (In Persian)
10. Ayatollahi HR. (2016). Methodology for the preparation of ethical guidelines in science. Tehran: The Report of the Research Project for the Vice-President of Science and Technology. Pp. 20-23. (In Persian)
11. Seghatoleslāmi A. (2018). Conceptual development of human subjects in internet research ethics. Ethics in Science and Technology; 12(3). (In Persian).
12. Wiles R. (2013). What are qualitative research ethics? UK: Bloomsbury Publishing.
13. Shamoo AE, Resnik, DB. (2015). Responsible conduct of research. Translated by: Kardan A (2015). Tehran: Institute for Social and Cultural Studies Publication. P. 15-21. (In Persian)